

Кирило Галушко

Русь- Малоросія- Україна:

назва і територія

likbez.org.ua

Кирило Галушко

Русь-Малоросія-Україна:

назва і територія

Київ — 2017

Кирило Галушко

**Русь-Малоросія-Україна:
назва і територія**

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

Серія брошур «Бібліотека ЛІКБЕЗ» видається в рамках діяльності громадського просвітницького проекту «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт».

Сайт проекту: likbez.org.ua.

E-mail: kigal.nestor@gmail.com.

Координатор проекту – Кирило Галушко.

Електронний варіант цієї брошури можна безкоштовно скачати на сайті «ЛІКБЕЗ» та абсолютно вільно поширювати.

Дизайн обкладинки: Олександр Ком'яхов.

Верстка: Олександр Безобчук.

Зміст

«Вигадана Україна»	4
Походження назви «Україна»	5
Крок вікінгів: «русь» із малої літери.....	7
Держава-Русь із великої літери. Русини	11
Фейк «древніх укрів»	16
Що означала назва «Україна» за часів давньої Русі	17
«Русь» минає, поширюється «Україна».....	20
Козацька Україна.....	23
Україна – країна українців	27
Новітня Україна.....	31

«Вигадана Україна»

Спочатку трохи загальновідомих фактів. 100 років тому, восени 1917 р. у Києві було проголошено Українську Народну Республіку (УНР), яка невдовзі зазнала нападу більшовицької Росії. У лютому 1918 р. Центральна Рада виголовила незалежність УНР. У квітні 1918 замість неї на півроку утворюється Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського. Потім внаслідок повстання Директорії відновлюється УНР. У листопаді 1918 р. у Львові проголошують Західноукраїнську Народну Республіку, яка у січні 1919 з'єднується з УНР, але зазнає поразки у нерівній війні із Польщею. Врешті незалежна Україна воює із Радянською і Білою Росією, програє, і у 1921 р. вимушено припиняє збройну боротьбу. Такою виглядає надкоротка історична довідка про наші перші Визвольні змагання.

У тому перебігу кривавої боротьби за українські землі врешті було утворено Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР). Саме вона у 1923 р. (не у звичному для учнів радянської школи 1922) увійшла до складу Радянського Союзу. І саме вона (після «Сталінської конституції» із трошки зміненою аббревіатурою — УРСР) у 1991 р. відокремилася від Радянського Союзу, проголосила незалежність і стала називатися як суверенна держава «Україна».

От тепер є у нас за спиною 100 років державних утворень із назвою «Україна». Але чи було таке раніше? Україна — це є наша країна, це держава, визнана міжнародним співтовариством. В Акті проголошення Незалежності 24 серпня 1991 р. говорилося про «тисячолітню традицію державотворення». І це — небезпідставно, бо тут мешкає древній народ, і в його історії вже були незалежні держави. Одна з них, наприклад, — давня київська держава династії Рюриковичів — Русь. Це була «українська держава» чи ні? Історики і політики разом із звичайними громадянами сперечаються... Потім була Козацька держава, але вона не охоплювала усю територію сучасної України. Тоді виникає питання: що було б коректним називати «Україною» у XVII-XVIII століттях?

Бо одночасно ми чуємо з газет інформаційної війни з боку Росії, що «до ХХ століття України не існувало», «Україна — спецоперація західних спецслужб», «Україну вигадав австрійський генштаб під час першої світової війни», «українці — це зіпсована гілка росіян», «мешканці давньої Русі пішли від татар на північ, а у Київ прийшли чужі люди з Карпат». З українського боку натомість часто лунає: ««Україна» — це назва, якій тисячі років», «були давні укри, які навчили шумерів цивілізації», «прадавнє Трипілля-Аратта — батьківщина усього».

Звісно, що й там, і там перехрещуються нові пропагандистські фейки та старі зношені ідеологічні міфи. Є й відносні новинки, на кшталт «давніх укрів», які були насправді вигадані російською пропагандою, аби кепкувати із фахових українських істориків та археологів. Останні, — зазначимо — про «давніх українських укрів» ніколи не писали.

Але питання лишаються: що за назва «Русь»? Що за назва «Україна»? Коли закінчилося одне і розпочалося інше? Чи вони співіснували? Адже на спадщину давньої Русі (а це і територія сучасної України) є чимало претендентів, — насамперед Росія, яка й сьогодні зазіхає на українські землі. Але ж при тому Київ, столиця України, згідно давньоруського літопису, є «матір'ю городів руських»... Як із цим розібратися? Русь — це Росія чи Україна?

Давайте спробуємо пройти через різні епохи, назви і те, як це показували джерела письмові (літописи, документи) і тогочасні карти.

Сьогодні історія стала полем битви інформаційних державних відомств, телеканалів, кабельних мереж, інтернет-ботів, газет для пенсіонерів і звичайних пліток та чуток. Це — не уперше, і тому на чимало питань історичною наукою напрацьовані відповіді, які не страждають радикалізмом чи політичною кон'юктурою, а зосереджуються навколо звичних для істориків відомих і доведених фактів. Мабуть, не усі відповіді задовольнять упередженого читача (та й неупередженому варто лишатися критичним), але усе, що буде викладено нижче, спирається суто на наукові факти, які не піддадуть сумніву фахові історики ані в Україні, ані в Росії, ані десь інде. Вони будуть сперечатися не з приводу їх наявності, а з приводу їх тлумачення.

Походження назви «Україна»

Назва «Україна», яка сьогодні є звичною як назва держави Україна й відповідної території обширом у 600 тисяч кв.км, протягом попередніх століть мала дуже мінливе застосування. У різний час люди називали «Україною» різні землі та краї, і далеко не завжди в межах сучасної України.

Дуже довго ця назва не мала етнічного забарвлення (тобто до певного часу не була пов'язаною з цілою територією певного народу). Назва «Україна» з'явилася задовго до появи етноніму (назви народу) «українці».

Поширення назв «Україна» та «українці» — це різні історичні процеси, які в певний час збіглися один з одним і почали існувати разом.

Протягом століть «Україна» вживалася у різних контекстах і мала інколи різну локалізацію навіть для сучасників. Часом вона була навіть «позатериторіальною», автоматично розширюючись або скорочуючись одночасно із поширенням або скороченням впливу козацтва та Війська Запорозького. Спочатку вона згадується у давньоруських літописах XII-XIII ст., а потім — за часів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. У першій половині XVII ст. вона була на карті шматочком Правобережжя Дніпра, де розміщувалися реестрові козацькі полки, або служила синонімом безкраїх степів Дикого Поля, а згодом, у середині того ж століття, розширювалася до усїєї Наддніпрянщини та Поділля по мірі експансії козацтва, сягаючи й сучасної Західної України.

Щодо походження самого слова «Україна» існують дві версії: 1) окраїна, порубіжжя та 2) край, країна.

У першому сенсі слово «україна», «оукраина» безперечно вживалося у найдавніші часи його відомого з джерел існування (XII-XVI ст.). Згадки цього слова у другому сенсі — пізніші та надто епізодичні, і тому друга версія не витримує конкуренції з першою. Проте, походження назви нашої країни від «окраїни», або ж відносно пізні охоплення однією назвою усїєї сучасної української території аж ніяк не заважає сучасній Україні бути країною з поважною давньою історією. Просто одна й та сама територія, і народ, який на ній живе, можуть змінювати свої назви. Це — нормально і не є чимось унікальним в історії Європи.

За давніших часів ширше використовувалися інші варіанти назви цієї території — наприклад, «класична» «Русь» (IX-XIII ст.). Тоді «окраїна» та «центр» держави часом фактично накладалися одне на одне. І згодом, — коли вже держави з такою назвою не було, але «земля» лишилася: наприклад, назви «Русь» та «Україна» територіально збіглися на Середній Наддніпрянщині і у XII, і у XVI-XVII ст., маючи спільний осередок у Києві. Вони співіснували цілком органічно, не розрізняючи одне від одного.

Таке накладання назв потім породило в істориків терміни «україно-руський» та «Україна-Русь», що вживалися в останній третині XIX — на початку XX ст. Це мало на меті змістовно розмежувати «історичну Русь» і подальшу Росію (Московщину та Російську імперію) що претендувала на її спадщину, як різні явища.

До межі XIX — XX ст. «Україна» ніколи не була одною-єдиною, а тим більше офіційною назвою якоїсь території, — за винятком Слобідсько-Української губернії з центром у Харкові (існувала у 1765-1780 та у 1797-1835 рр.). Це є про-

стою відповіддю на репліки В.Путіна, що щось (від Харкова до Одеси чи Криму) «не входило до складу України у царські часи» і було потім начебто подаровано Ленінінм чи Сталінінм. За царських часів офіційно «території України», так само як і «території Великоросії» не існувало. Була просто Російська імперія та її губернії. І Польща до неї входила, і Фінляндія, і Прибалтика. Як би звучало зауваження щодо того, що «Естонія не входила до складу Естонії» «у царські часи»? Бо ж вона входила до двох окремих губерній, і тому існувала лише в уяві самих естонців.

Але усе це не означає, що назви «Україна» «за царських часів» не існувало. Вона жила в лексиконі гетьманів, а потім забороненого українського національного руху ХІХ ст. То ж і назва, і думка про її межі існували, і карти були відповідні — але вони чомусь не віталися владою Російської імперії. Втім, про це — нижче.

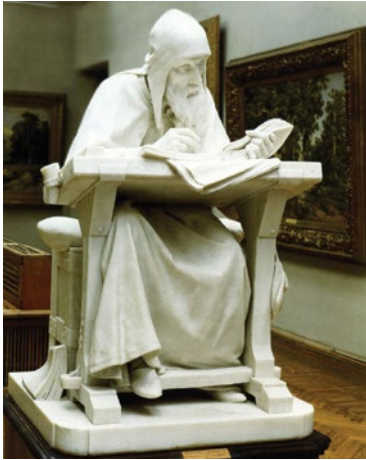
Серед численних назв території сучасної України сучасна виграла своєрідне «історичне змагання» з іншими паралельними назвами (Русь, Мала Русь, Росія, Малоросія), для чого були необхідні певні історичні умови та чинники. Результатом є те, що лише «Україні» вдалося охопити усю територію проживання українців як окремого суверенного народу.

Але це не вимагає від сучасних українців відмовитися від історичної своєї назви «Русь». Київ — поки на місці, і його статус «матері городів руських» ніхто не заперечує. Колись за різних історичних обставин Галлія стала називатися Францією, Британія — Англією, а згодом знову Британією (втім й Англія нікуди поки не поділася), Валахія та Молдавія — Румунією... Держави і країни називаються згідно прагнень та політичних проектів своїх народів чи згідно волі державних урядовців. Але «Україна» почала свою кар'єру як назва суто народна і поширилася всупереч волі різних, дуже могутніх держав. У певний момент «Україна» стала спільною назвою для земель від Карпат до Кавказу, населених одним народом, який розмовляв одною спільною мовою. Але виросла вона з Русі. І не варто віддавати стару добру назву іншим претендентам.

Крок вікінгів: «русь» із маленької літери

Щодо походження назви «Русь» суперечка ведеться вже сотні років. Початок їй поклав славнозвісний Нестор-літописець, що створив Начальний літопис. Останній зазвичай відомий заголові як «Повість временних літ». Створений цей текст був на початку ХІІ століття — вже за триста років від початків Руської держави. Завданням собі автор поставив викласти: «звідки пішла Руська земля, хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала». На тому й були ви-

Нестор-літописець. М.Антокольський, 1889.

ховані покоління його освічених нащадків і наших попередників до XIX століття.

У «Повісті» була викладена легенда про «покликання варягів» фінськими (чудь і весь) та слов'янськими (словени, кривичі) племенами півночі Східної Європи. Варяги — це скандинавські вікінги, які торгували та воювали у Східній Європі. У Західній Європі їх звали «норманами», а у Східній Римській імперії (Візантії) — «варангами».

(Зазначимо, що мова літопису була «давньоруською книжковою», тобто висхідно солуньським діалектом староболгарської мови, яким творили першовчителі слов'янські Кирило та Мефодій. У цитатах ми подаємо сучасний український переклад.)

«І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: «Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами [...]» Пішли вони за [Балтійське] море до варягів до русі. Бо так звали тих варягів — русь, як ото одні зуться свєями, а другі — норманами, англами, інші — готами — отак і ці. Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами»». Подія ця, згідно літопису, відбулася у 862 р. Ясно по переліку згаданих народів, що йдеться про «запрошення» саме зі Скандинавії «з-за моря» когось германського походження.

Потім воевода Олег (Хельги) прийшов із півночі до Києва, захопив його, «... і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були у нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю.»

Оскільки наука не стоїть на місці, то за тривалі роки вчені засумнівалися і в існуванні Нестора-літописця, і у достовірності подій Начального літопису. Дійсно, чимало того, що у літописних зводах ще на початку XIX ст. істориками сприймалося як аксіома, тепер — по доведеним фактам — до середини XI ст. вважається сумнівним або недоведеним. Але ця оповідь існує, хтось її тоді написав, і у багатьох речах просто немає альтернативної думки у древніх дже-релах. То ж попри скепсис і критику, «легенди» з цього літопису все одно будуть ще дуже довго згадувати у школі.

Головне, із чим у «Повісті» сперечалися «ідеологічно» — це «імпорт» правлячої давньоруської династії — Рюриковичів. Це ж — «непатріотично». У XVIII ст. у Росії це вважалося «від німців», що неприйнятне для патріотів Російської імперії,

у ХІХ сперечалися «почвенники» та «західники», за радянських часів не могли знести це від «ворожого Заходу». Хотілося знайти коріння «Русі» тут, а не на Балтиці.

Але повернемося до літопису. Його одна проста цитата (як раз із тих частин, які вченими ніяк не піддаються сумнівам, бо перевіряються за синхронними іноземними джерелами) — це договір Русі із Візантією 911 р. З преамбули:

Кияни зустрічають варягів Аскольда і Діра. Радзівілівський рукопис кінця XV ст.

«[...] ми, від народу руського — Карл, Ингельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид — послані від Олега, великого князя руського [...]»

Вочевидь, що після перерахування цих імен, сумніви у тому, що «русь» висхідно — це вікінги, відпадають. Слово «*ruotsi*» — це «веслярі» давньою фінською, і тому у сучасних естонських та фінських атласах «*Rootsi*» чи «*Ruotsi*» позначає саме Швецію.

Звісно, що на території Східної Європи трапляються схожі назви — наприклад річка Рось під Києвом, хтось хоче вести початки Русі від сарматів-роксоланів (а це у XVII-XVIII ст. була ідея, популярна серед шляхти і козацтва), а з приводу усіх складів «ру» і «ро» в нашій географії можна написати цілі томи. Але немає поки доказових контраргументів «скандинавській версії».

«русь» із маленької літери (так само як «поляни» чи «древляни») у IX-X ст., згідно даних тогочасних джерел — це етнічно мішана корпорація торговців, розбійників та вояків (це було нероздільним), князів-конунгів та їхніх бойових дружин, що панувала на морських узбережжях та водних шляхах Східної Європи.

Основу її складали скандинавські вікінги, до яких залучалися представники місцевих племен — слов'ян, фінів, балтів. Скільки тоді було «князівств»

і «держав» — нам невідомо. На «історичну арену» врешті вийшов лише Київ і саме «його русь». Як «народ» вона/вони у сучасній науковій літературі пишуться з маленької літери. Того часу це був етнонім і множина для його представників («пішла русь»).

Держава-Русь із великої літери, — але у вузькому та широкому значеннях. Русини.

Про що би не сперечалися історики, але згідно візантійських джерел, є пертий історичний факт. 18 червня 860 р. народ «рос» напав на Константинополь, і попри те, що ми не знаємо імені його ватажка, і чи точно він прийшов саме із Києва, надалі народом «рос», а країною «Росією» греки будуть називати людей, що спустилися у Чорне море Дніпром-Борисфеном.

(З приводу збігу назви тої «Росії» та сучасної, уточнімося, що грецькою слово «Росія» від самого початку до певного часу позначало просто «Русь». Назва «Російська імперія», нагадаємо, існує з 1721 року.)

Літописець цілком упевнено оповідає про цей похід, помиляючись у даті на кілька років, але ясно усвідомлюючи значення події. Це був вихід держави, як то кажуть, на «історичну арену»:

«У рік 6360 [852], індикта, 15, коли почав Михайло цесарствувати, стали називатися — Руська земля. А про се ми довідалися, що за сього цесаря приходила русь на Цесароград, як ото писав [Георгій] у літописанню грецькому. Тим то й звідси почнемо, і числа положимо»

Ця літописна цитата породжує цікаву інтригу. У Російській імперії, яка була абсолютною монархією, початки держави пов'язували із «покликанням» засновника правлячої династії варяга Рюрика на князівський стіл (за тим самим літописом — 862). Саме під цю нагоду був споруджений монумент «Тисячоліття Росії» у Новгороді 1862 р. Так само відзначали й у 2012 — вже 1150 років. Але виходить, що не лише за візантійськими джерелами, а навіть «за Нестором», ще до «покликання варягів до Росії» хтось із Русі на Царгород таки сховався. Звісно, що «народ рос», який фігурує у літописах — це також варяги. Але це — «наші варяги», бо прийшли вони вочевидь вже Дніпром.

Оскільки надалі ті ж греки кілька століть окрім Києва із Руссю нічого іншого не пов'язували, то Україна-Русь може відзначати річницю власної «історичної державності» із форою для Росії (якщо ми віримо у дату «покликання» «862», яку неможливо довести) у 10 років за Нестором, і у 2 роки за грецькими хроніками. Є, щоправда, цікавий нюанс: про покликання Рюрика (а вже надто його

Відкриття пам'ятнику «Тисячоліття Росії», Новгород, 1862.

дату) більше у ніяких джерелах нічого немає, окрім нашого літопису. А от про напад на Константинополь — є. Тому наш «вихід на історичну арену» цілком доказовий, а от російський — губиться в нетрях легенд і переказів.

Але за кілька поколінь вікінги мішаються з місцевими слов'янами, і у нас з'являється блискучий легендарний вояк із врешті слов'янським ім'ям Святослав. Парадоксом, незрозумілим людині XXI ст., є те, що «державу» Святослава «мандрувала» походами разом із ним, так само як і за кожним успішним конунгом світу вікінгів. Оволодівши придунайськими землями, він говорить: «це середина моєї землі». Тобто, якби цей жвавий Рюрикович не був вигнаний греками та убитий печенігами, то «Русь» розмістилася б на території сучасної Болгарії. І суперечки нинішніх України та Росії набули б вже геть заплутаного характеру. До речі, щодо Болгарії...

Назви країн у Середні віки. У VI-VII ст. територію Фракії (суч. Болгарія), що належала Східній Римській імперії (Візантії) завоювали та заселили слов'яни, згідно джерел, — склавини та анти. Але Болгарія сьогодні не називається «Склавинія», «Антія» чи ще якимось за назвами дрібніших племен. Вона зветься «Болгарією». Просто у VII ст. ці землі у свою чергу завоювали кочові тюрки, які звалися «булгари». Вони тут утворили державу, яка за кілька поколінь стала слов'янською за змістом і тюркською лише за назвою. Щось аналогічне трапилося із вікінгами-руссю та слов'янами у Східній Європі.

«Русь з великої літери» пишуть, коли мова йде вже не про народ, а про державу — київську імперію Рюриковичів.

Вже син Святослава Володимир прийняв християнство та увів Русь у перелік «європейських народів». Його володіння простяглися від Карпат до Волги. Величезна середньовічна держава, яка була приречена на майбутній розпад просто через розміри та відсутність можливості контролю із центру. Але усе ж — «майже одна держава», оскільки князями у ній могли бути лише члени однієї родини — Рюриковичів. Вже після смерті Ярослава Володимировича, прозваного істориками «Мудрим», із середини XI ст., за винятком часів Володимира Мономаха (1113-1125) та його сина Мстислава Великого (1125-1132), у ній не було єдиного визнаного володаря. Можна називати цю політичну систему «конгломерат», «федеративна монархія», «удільна роздробленість» чи ще якось.

За кілька поколінь держава розділилася на сотню уділів, які підпорядковувалися головнішим князівським столам. Останні у наших підручниках із царських часів зазвичай звуться «князівства», хоча у джерелах вони звалися простіше: «землі». Володарі півтора десятка «земель» спочатку принципово сперечалися між собою за Київ, але й із 1160-х років припинили це, зосередившись, сучасною мовою, на «регіональних проектах». Як вони називалися? Назви земель відомі — Смоленська, Чернігівська, Волинська, Полоцька, Ростовська, Галицька, Суздальська...

Нам би з ХХІ ст., можливо, хотілося б їх одразу поділити на «українців», «росіян», «білорусів», — а можливо й «новгородців». Це б усе (для нас) спростило, але часи були не наші, і відповідних понять і значень просто не існувало, попри очевидні етнічні відмінності населення володінь Рюриковичів. Але чим тоді була «Русь»? Коли з Ростовської землі (Залісся) їхав хтось до Києва, писали у документі: «поїхав у Русь». Не випадково, бо ототожнення себе безпосередньо із «Руссю» відбулося на околицях Київської імперії лише у ХІІІ ст. До того було: **Русь у вузькому значенні, Руська земля** — Середня Наддніпрянщина, володіння («землі») Києва, Чернігова та Переяслава.

Пам'ятник Св.Володимиру у Києві, 1853.

Кожен, навіть периферійний князь волів мати тут хоча б сільце, аби долучитися до осередку держави. Центром був Київ — врешті вже спільна не «столиця», а «старійше місто». Столицю можна перенести (радянські школярі вчили про «перенесення столиці Русі» до Володимира-на-Клязьмі), а от «старійшинство» —

ні. Тому навіть по втраті економічного та політичного значення, коли навколо пішли зростати нові князівські «столиці», Київ лишився статусним престижним князівським столом та спільним релігійним центром.

Русь у широкому значенні — усі володіння Рюриковичів від Прибалтики до Карпат і Волги та територія Київської православної митрополії.

На окраїнах «загальнодержавна назва» приживалася довго. Характерно, що для сучасної Центральної Росії («північно-східні руські князівства») самоназва «Руська земля» уперше зафіксована в час загибелі Давньої Русі: у «Слові про погибель Руської землі», яке описувало монгольську навалу. Десь так 400 років йшла туди назва. Довго. «Русюю («Росією» грецькою)» була київська православна митрополія, а такий величезний конфесійний простір за часів Середньовіччя не міг обійтися без спільної назви, якою безальтернативно була «Русь». На бойових кордонах окремих земель «великої Русі» для її численних сусідів-супротивників на Заході (і авторів їхніх хронік) також існувала назва з основою на «Русь»: латиною «Russia», а інколи «Ruthenia».

Ми згадували, що назва «русь з маленької» позначала мешканців Русі у множині. А як же було в однині? В однині було «русин». Суфікс «-ин» позначав приналежність до певного народу: угрин (угорець), грекин (грек), мосвитин (московит). Перший київський митрополит із місцевих, призначений Ярославом Мудрим Іларіон, згідно літопису, був «русин». По мірі зміни мови, у XVI-XVII ст. множина «русь» відходить, лишившись назвою території, і натомість починає у множині вживатися «русини». В західному, латинському варіанті воно часто писалося «рутени». Паралельно вживалося «руський народ»: «Козаки — військовий стан руського народу» (П. Шевальє, 1670-ті рр.). У Московщині слово «русин» не набуло поширення, там самоназвою народу стало «руссіє», що за Давньої Русі було прикметником («княжата руські»). До XVIII ст. джерела пишуть ще й так: «московські люди». Відповідно, гасло російської пропаганди, що «руссіє» — єдині справжні спадкоємці Давньої Русі, бо «зберегли назву», є пересмикуванням, адже самоназва руського люду була іншою. Відповідно, саме українці якнайдовше зберігали стару початкову назву часів Русі.

Русини — давня самоназва сучасних українців. А «руський народ» до певного часу означало не росіян, а відносилось до українців.

До поширення спільної самоназви «українці» на межі XIX-XX ст. «русинами» найдовше себе звали галичани та закарпатці, і саме так вони разом фігурували в офіційній австрійській статистиці. Тому коли сьогодні хтось говорить, що «підкарпатські русини — це окремих народ», що не має жодного відношен-

Русини (світло-зелені) на австрійській етнографічній карті барона К.Черніга, 1855.

ня до українців, то це — політична маніпуляція. З точки зору історії, висхідно «русинами» є і закарпатці, і наддніпрянці, бо це — те ж саме, що й «українці».

Фейк «древніх укрів»

Про древніх укрів (точніше, «укранів»), як не сумно, буде коротко. З точки зору історії, — це західнослов'янське плем'я, назване за річкою Укер/Укра на території східної Німеччини. Вони прийшли туди під час Великого розселення слов'ян, і згадуються у західних джерелах IX-X ст. Згодом вони були завойовані, онімечилися і розчинилися. Відомі їхні археологічні пам'ятки, які є сучасними туристичними об'єктами. Жодного зв'язку з територією України (окрім того, що усі слов'яни поширилися переважно з поліської смуги) або предками сучасних українців (міграції туди-сюди, листування, посольства, перенесення потаємного арійського духовного знання, поширення прадавніх трипільських вчень) ученим поки невідомо. Укри/україни «завинили» лише трьома літерами у назві. Втім, про них не забариться нам зайвий раз нагадати російське телебачення.

Поза межами наукової історії можна себе спокійно і урочисто називати й «українами», й «укропами». Ці назви мають значення для нашого воєнного сьогодення. Для українських добровільних батальйонів 2014 року це стало другою назвою, спочатку жаргівною, але потім дійсно політою братською кров'ю. Проте ця назва стосується сучасності.

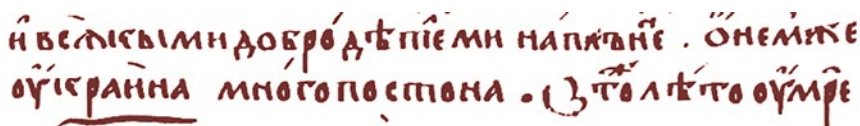

Шеврон УКРОП (автор: Андрій Єрмоленко)

Що означала назва «Україна» за часів давньої Русі?

Вперше назва «Україна» у формі «Оукраина» вживається під 1187 р. у Київському літописі у складі Іпатіївського літописного зводу XIV ст. у розповіді про смерть Переяславського князя Володимира Глібовича. Цей племінник Андрія Боголюбського посів Переяславський стіл після взяття Києва 1169 р., та був відомий не тільки тим, що був захисником свого князівства від набігів половців, але й ще тим, що був безжальним до сусідів, — в 1183 році він вщент сплюндру-

вав землі Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича, героя «Слова о полку Ігоревім». Втім, коли 1185 р. після оспіваної поразки Ігоря половці вдерлися у Переяславське князівство, Володимиру вдалося зупинити військо половецького хана Кончака під стінами Переяслава. Тож, коли він у неповних тридцять років під час походу на половців раптом нездужав та помер, як записано у літописі, за ним **«плакашася»** не тільки **«вси Переаєславци»**, але й **«w нем же Оукраина много постана»**.

І вєстисѣмн добродѣтїемн напѣвнѣ . О немѣже
оуѣкраина много постана . З то лѣто оумрѣ

Фрагмент літопису з першою згадкою слова «Україна»

Як вважає більшість істориків, тут назва «Оукраина» вжито по відношенню до посульського пограниччя, яке смерть князя лишила беззахисним перед нападами кочовиків. Втім, багато хто з українських коментаторів цього літописного повідомлення вважає, що «Оукраина» тут вжито як синонім «переяславців», та навіть населення чи не усього половецького пограниччя у землях сучасної України.

Однак інші згадки «України» у Іпатіївському літописному зводі, — у Київському та у Галицько-Волинському літописах - заперечують останнє тлумачення. Вже за два роки після оповіді про смерть Володимира Глібовича 1189 р. назва «Оукраина» виринає уже у зовсім іншому прикордонні — галицькому. Після смерті галицького князя Ярослава Володимировича, якого часто називають Осмомислом, галицький стіл лишився вакантним, тож за нього розгорнулася запекла боротьба між руськими князями та угорським королем, що здавна зазіхав на Галичину. Проти угорців, що захопили було Галич та посадили там як короля Русі принца Андраша, галичани вирішили поставити у цій боротьбі на спадкоємця бічної гілки галицької династії Ростиславичів — сина звенигородського князя — Ростислава.

Він, як і батько, мав прізвисько Берладник, і втратив свої володіння у боротьбі ще з батьком Осмомисла Володимирком. Ростислав був служилим князем — князем без володінь, на службі у інших, більш успішних князів. Отримавши благословення, Ростислав похапцем подався у Галичину. Як пише літописець, **«И еха и Смоленьска в борзѣ и приѣхавшю же емоу ко Оукраинѣ Галичькои. и вза два города Галичькьи и ѡтолѣ поиде к Галичю»**. Під «Галицькою Оукраиною» тут мається на увазі галицьке Пониззя — прикордонна волость з центром у Бакоті (у літописній статті 1240 р. боярин Судьич **«въшед**

во Бакоту. все Познзье приа»). Саме на прикордонні, подаль від угорської залоги у стольному місті князівства, Ростислав, що не мав власної дружини, міг знайти військо для нападу на Галич.

Ще конкретніша у вживанні терміну «Оукраина» у значенні «прикордоння» літописна стаття 1213 р. Малолітні спадкоємці галицького і волинського князя Романа Мстиславича Данило та Василько, що втратили батьківські володіння після його смерті, після років поневірянь вирішили укласти союз із новим галицьким князем зі смоленської династії Мстиславом Мстиславичем Удатним. Запорукою цього союзу став шлюб Данила із донькою Мстислава Анною, що відбувся 1217 р. (напевно, бо Галицько-Волинський літопис не містив дат, — останні у ньому були проставлені за кілька століть по його написанні, тож часом вони зміщені на кілька років). Завдяки підтримці тестя невдовзі Данило «**ѣха с братомъ. и приаѣ Берестии, и Оугровескъ, и Верещинъ, и Столпъ, Комовъ. и всю Оукраиноу**», — пограничну волинську волость що було захопив краківський князь Лешек Білий.

Термін «Оукраїна» з'являється у давньоруських літописах порівняно пізно, за кілька поколінь від часів, коли можна було говорити про політичну єдність земель Русі, і кожного разу він застосовується по відношенню до конкретних прикордонних територій, що мали важливе оборонне значення — Посульська прикордонна лінія, Пониззя, волинське пограниччя. Саме у такому значенні він застосовуватиметься ще кілька сторіч по тому на всій території, що колись — ще у XI ст. — контролювалася київськими князями, від Галичини та Волині до далеких Рязані та Мурому.

«Русь» лишається, поширюється «Україна»

Втім, у краях літописних «України галицької» та волинської вже після монгольської навали сер. XIII ст. відбудеться можливо останній гучний злет офіційної назви «Русь» на сучасних українських землях. Вже згаданий нами князь Данило Романович у своєму прагненні залучити Західну Європу до вигнання монголів,

приймає від папи римського королівський вінець. Відбулося це 1253 р. у місті Дорогичин. І тому для погляду західних християн те державне утворення, яке наші історики традиційно (бо в джерелах воно так не називалося) звать «Галицько-волинська держава» чи «Галицько-волинське князівство» стає **«королівством Русі»**. Саме через це на багатьох європейських картах до кінця XVII ст. «Russia» (Русь) писатимуть саме на західних українських теренах.

Печатка Юрія I Львовича

Титулом «король Русі» послуговувався ще онук Данила Юрій I Львович (1301-1308). Але, як ми знаємо, у середині XIV ст. по перериванню династії Романовичів цю державу поділять між собою Королівство Польське та Велике князівство Литовське, Жемайтське та Руське. Проте назва «Русь» не зникне, а «Україна» саме почне розповсюджуватися.

У XV – першій половині XVI ст., за часів Великого князівства Литовського, в його офіційній «руській мові» «українами» називалися прикордонні зі Степом, або взагалі прикордонні землі. Місцеві мешканці називалися «українниками» або «українними людьми». Водночас поняття «Україна» могло охоплювати і південь держави в цілому. Так, у листі 1500 р. до кримського хана Менглі-Герея великий князь литовський Олександр називає «нашими україннами» Київську, Волинську та Подільську землі, а привілей 1539 р. на спорудження замку в Київському Поліссі (тобто, доволі далеко від кордону як такого) мотивується корисністю таких замків «на Україні».

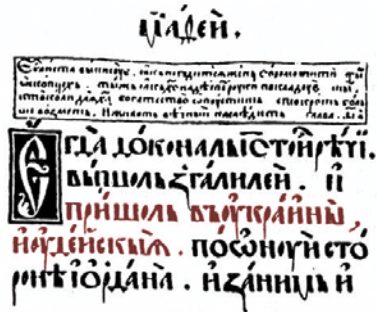
У Польщі до Люблінської унії 1569 р. (утворення Речі Посполитої) щодо наших земель (ані Галичини, ані Поділля, ані інших) слово «Україна» не вживали. Проте після унії слово входить в ужиток завдяки канцеляристам з колишніх підлитовських земель. У 1580 р. в універсалі короля Стефана Баторія пишеться: «Старостам, подстаростам, державцям, князю, паном, рицарського стану людем на **Украине Руской, Киевской, Волынской, Подляшской, Браславской мешкаючим**». Отже «Україною» тут вважаються усі руські володіння польської корони, причому не лише нові, але й давні — Руське (з центром у Львові) та Підляське воеводства. У жалобній поемі 1585 р. на смерть київського каштеляна князя Михайла Вишневецького Київщину названо «Наддніпрянською Україною» [Poddniepraska Ukraina].

У Пересопницькому Євангелії 1556-1561 пишеться: «**пришол в україни иудейския**». На думку деяких істориків, тут «Україна» вперше у джерелі жи-

вається у сенсі «країни» (тут «україни» — аналог старослов'янського «предели»). Проте, це лише припущення.

У 1621 р. «українними воеводствами», які постраждали від татар, вважаються Київське, Брацлавське, Волинське, Подільське і Руське. Одночасно велика «Україна» розпалася на чимало окремих «україн»: брацлавську, київську, придніпровську, задніпровську та ін.

Козацька Україна

Усталення локалізації України у Середній Наддніпрянщині відбувається у першій половині — сер. XVII ст., одночасно зі зростанням територіального поширення козацтва із Дикого Поля на терени Київщини і Брацлавщини, а вже тим більше під час повстання Б.Хмельницького (після 1648). Тепер це слово означає вже не пограниччя, а володіння Війська Запорозького. Якщо раніше «Україною» вважалися терени Дикого поля — Запорожжя, то тепер ця назва

поширилася й «на волость» — придніпровські воеводства, передовсім південну Київщину, де з 1625 р. розмістилися реєстрові козацькі полки. Уточнімося, що надалі «Військо Запорозьке» вживалося і щодо безпосередньо Запорожжя, і Козацької держави на усій Наддніпрянщині.

Західні автори та картографи розуміли те, що «Україна» — це «козацька земля», але й на західній Україні мешкає той же народ. Зокрема французький офіцер на польській службі Гійом де Боплан надрукував у 1648 р. карту «Диких полів, простіше кажучи України», яка охоплює землі від Дніпра до Карпат. Ми можемо помітити, що його карта майже не відрізняється від поданої нами карти «Українські землі у складі Речі Посполитої» — хіба що північ на ній не вгорі, а внизу.

Проте поки «Україна» не була офіційною назвою. Якими були її обшири? Козацька держава за низкою угод охоплювала територію Київського, Брацлавського (Східне Поділля) та Чернігівського воеводств. Документи польського сейму 1669 та 1670 свідчать: «[...] пан Олізар, київський підсудок, промовля-

Загальний план Диких полів, простіше кажучи, Україна. З суміжними провінціями. Г. де Боплан, Данциг, 1648.

ючи читав артикул українських воєводств... [...] а далі всі послы Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств піднялися з місця і вийшли з протестом»; та: «[...] скочили з обуренням брацлав'яни, кияни й чернігівці на пана черського хорунжого... Великий галас зчинився від мазовецьких послів і навзаєм від українців». У 1685 р. в документах посольства гетьмана Івана Самойловича до Москви говориться: «**В тех трех воеводствах и Украина вся, и Войско Запорожское заключается**».

Одночасно козацька територія (Україна) сприймається як синонім Князівства Руського або Русі. Б.Хмельницький іменував себе «*единовладцем і самодержцем руским*». Як писав про І.Виговського шведський посол Веллінг, той вимагав уступки «*права на всю стародавню Україну або Роксоланію ... аж до Вісли*». Вислів «вся Україна» міг означати і «уся Русь». Гетьман заявляв про своє бажання стати «*Великим князем України та сусідніх областей*». Але у Гадяцькому договорі 1658 г. І.Виговський усе ж титулується як «*гетьман військ руських*». Соратник І.Мазепи П.Орлик говорив: щоби «*руський народ скинув московське ярмо і був вільний*». Змішування актуальних назв України бачимо у клятві І.Мазепи, цитованій Орликом тодішньою книжковою мовою: «*[...] для общего блага матери моей отчизны бедной Украины, всего Войска Запорожского и народа Малороссийского [...]*».

Назва «Україна» зустрічається у численних актах, документах та листуванні гетьманів Б.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка, І.Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика та ін. У другій половині XVII ст. назва побутує і на Закарпатті — Мукачівська Україна («*Munkacsiensis Ukraina*»). Після Андрусівського перемир'я (1667), що поділило Україну по Дніпру між Коронаю польською та Московською державою, у вжитку з'являються назви «сьогобічна Україна», «тогобічна Україна» та «Малоросійська Україна». Поряд із цим, як ми вже сказали, упродовж XVI-XVII ст. стосовно українських земель широко застосовується назва «Русь».

Малоросія — одна із історичних назв українських земель. Виникла у XIV ст. після переїзду київського митрополита до Владимира-на-Клязьмі, а згодом до Москви. У Галичі тоді створюють альтернативну митрополію. У церковному листуванні грецькою мовою, аби відрізнити одну єпархію від іншої, використовують терміни «Мала Русь/Росія» та «Велика Русь/Росія». Через триста років, після виховання української еліти у київському Могилянському колегіумі із вивченням грецької мови в урочистій риториці почали вживати «**Росія**», «**Мала Росія**».

Народного вжитку ця назва до часу не мала. Проте серед освічених верств кінця XVII–XVIII ст. «Малоросія» була звичною паралельною назвою для України або Гетьманщини. У Російській імперії XIX ст. «малороси» стало офіційною назвою для українців як «племіні російського народу». До середини XIX ст. ці

«Україна або козацька земля з прилеглими провінціями Валахії, Молдавії і Малої Татарії», Й.Гоманн, Нюрнберг, 1712.

назви не мали образливого змісту, але по мірі поширення модерного українського національного руху набули негативного характеру та позначали певний «провінційний комплекс» по відношенню до «великоросів».

У сер. XVII ст. Україна потрапляє на європейські карти як окрема країна «з провінціями» (Г. де Боплан). У виданні Боплана 1648 р. вона — ще синоним «Диких Полів», але у подальших виданнях карт його авторства (з 1650 р.), у т.ч. у Франції та в Англії, «Дикі поля» вже не згадуються, — тільки «карта України». На початку XVIII ст. Україна показується у просторі від Карпат до Слобожанщини, підписаним «Червона Русь або Україна» або «Україна — країна козаків» (Й.Гоманн). «Червона Русь» була назвою для західної України, але автори карт цілком розуміли її спільність з Україною.

Коментарі до французької карти Ж-Б.Нулена (1742) стверджують: «Русь Червона є частиною держави Польської і поділяється на Русь окрему та Україну. Русь окрема — це воєводства Холма, Белза та Русі [Руське воєводство з цен-

тром у Львові]. Україна — це землі козаків, що охоплюють провінції Волинь [на французьких картах XVIII ст. до «Волині» відносили безпосередньо Волинь та Київщину] і Поділля [...]». До цього часу належать і перші, ще нечасті, випадки вживання поняття «українець» у якості національної самоідентифікації. Зокрема так визначали себе лівобережні та слобідські козаки у шведському полоні часів Великої Північної війни 1700–1721 рр.

Україна — країна українців

Після створення вперше Слобідсько-Української губернії (1765) термін Україна використовується до першої третини XIX ст. переважно для позначення території Слобожанщини. Одночасно поширюється й застосування назви «Малоросія» щодо Лівобережної України й невеликої території на правому березі Дніпра з Києвом та навколо нього. Натомість у польській літературі «Україною» називали Правобережжя, на відміну від Малоросії — Лівобережжя.

З ліквідацією Гетьманщини сфера вжитку назви «Україна» суттєво звужується. Натомість в офіційне діловодство широко впроваджуються означення як-от «Малоросія», «Малоросійський край» та ін. **Із заснуванням у 1764 р. Малоросійської губернії і після її остаточного поділу на Полтавську та Чернігівську губернії (1802), назва Малоросія вживалася у вузькому розумінні стосовно цих територій Лівобережжя.**

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. циркуляція терміну «Україна» вирізняється багатозначністю: країна, козацька територія, земля, синонім назви «Малоросія», Правобережжя та ін. **На той час жодна з офіційних чи неофіційних назв територій сучасної України або ж земель, заселених українцями, не охоплювала весь сучасний український простір.**

На початку XIX ст. починається національне відродження слов'янських народів, апогеєм яких стає «Весна народів» (національні демократичні революції) 1848 р. Учасниками цього стали й українці-русини в Австрійських володіннях. Ще перед тим батько слов'янознавства чеський учений Павло Шафарик на своїй карті «Слов'янські землі» показав поширення українців-«малорусів». Саме ці межі стануть основою уявлень про територію України чи «українські землі». Ці ж процеси мали призвести до усталення спільної самоназви для усіх українців.

Використання слова «Україна», наближене до сучасного значення, спостерігається з середини XIX ст., зокрема у поезіях Тараса Шевченка, документах Кирило-Мефодіївського братства (1845-1847). У цей час назва Україна поступово набуває значення національного символу.

Карта «Слов'янські землі», П.Шафарик, Прага, 1842.

Модерний український національний проект — проект створення політичної української нації. Серед бездержавних народів Європи (чехи, словаки, хорвати, литовці, латиші, естонці, фіни) у XIX ст. поширилися національно-визвольні рухи, спрямовані на відновлення чи створення національної державності на демократичних засадах. Це підважувало існування багатонаціональних імперій та абсолютних монархій (Російської імперії та Австро-Угорщини). Починалися ці процеси із культурницьких вимог (освіта рідною мовою, її офіційне визнання), а врешті виходили у сферу політики та боротьби за незалежність. Ініціатором модерних національних проектів зазвичай виступала місцева інтелігенція: літератори, історики, етнографи, мовознавці, вчителі.

На середину XIX ст. здобутки мовознавства та етнографії дозволили чітко окреслити етнічний ареал українців, а отже — і межі України як узагальненої назви усього цього простору. Якщо в імперіях, що володіли українськими землями, більше шанували локальні назви (Галичина, Малоросія), то «Україна» врешті перетворилася на національну транскордонну назву країни українців.

До певного часу цензура змушувала українських учених вживати евфемізми: «південнороси», «малороси», не писати «українська мова», а «малоросійська говірка». Але це не змінювало реалій. Навіть за царської Росії можна було окреслити ареал проживання мовців українською. Можемо це побачити на карті автора українського гімну «Ще не мерла Україна» П.Чубинського та мовознавця К.Михальчука. Окреслений простір і став підставою для поняття «українські землі».

«Карта південно-руських наріч і говірок», П.Чубинський, К.Михальчук, 1871.

У 1861 р. петербурзький часопис «Основа» писав про Україну: «страна, населенная южнорусами (украинцами, малороссами), занимает часть Восточной Европы. Протяженность ее с запада на восток занимает почти 20 градусов долготы, то есть от 38 до 58 градусов восточной долготы, что составит более 1800 верст. Наибольшая ее протяженность с севера на юг простирается до 900 верст, то есть от 44 градусов 30 минут до 53 градусов 45 минут северной широты. По рассмотрению границ Южной Руси читатели увидят, что край этот обладает довольно разнообразной фигурой и входит в состав двух государств: России и Австрии; меньшая часть его (одна четырнадцатая) принадлежит последней. [...] Пространство земель, населенных украинцами,

в точності определити нельзя, но, примерно, оно составляет более 10 870 кв. географ. миль, из которых на австрийские владения в Галиции, Венгрии и Буковине приходится около 1650 миль. На всем этом пространстве находится 14 300 000 жителей, которые говорят на южнорусском языке. Таким образом, по пространству Украина или Малороссия превышает Францию на тысячу географических миль, а по абсолютному населению уступает Испании двумя миллионами жителей».

За порадою В. Антоновича у перекладних працях «Руської історичної бібліотеки» (1886–1904) став вживатися прикметник «українсько-руський» як контрарверсія щодо терміну «великоруський». Цю пропозицію фактично успадкувала монументальна «Історія України-Руси» (1898–1936) М. Грушевського. Наприкінці XIX — початку XX ст. для позначення підросійських українських земель і вирізнення їх щодо Галицької України («підавстрійських територій») в суспільно-політичній думці з'являється термін «Велика Україна».

Новітня Україна

Офіційна легітимація назви «Україна» відбулася у добу Української революції 1917–1921, коли постала Українська Народна Республіка, проголошена Третім Універсалом Центральної ради (7/20.11.1917). У територіальних претензіях українського національного руху на Великій Україні «українськими землями» вважалися ті території, більшість населення яких склали українці — малороси, згідно офіційної статистики Російської імперії. Аналогічною була ситуація в Австро-Угорщині: землі, заселені українцями — русинами австрійської статистики.

Першою міжнародною угодою, що визнавала українську державу та її кордони, був Брестський мирний договір 27.01/9.02.1918. Тоді Українську Народну Республіку визнали держави Четверного союзу — Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія та Туреччина. Це окреслило межі України на рештках Російської імперії.

Підстави легітимності території новітньої української держави. Суверенітет України у ХХ ст. засновувався на принципі національного самовизначення, а не історичної державності (хоча така й була у попередні століття). Принцип національного самовизначення покладений в основу міжнародного

«Карта України» згідно умов Брестського мирного договору, С.Рудницький, Відень, 1918/1919.

порядку з кінця першої світової війни. Тому для територіального суверенітету України не має значення, коли і якій імперії/державі, до яких губерній, воєводств чи комітатів входили території з числа сучасних українських земель. Україна, згідно вимог національного руху, мала включати усю територію, де більшість населення розмовляє українською мовою. Тому територіальні межі новітньої української державності ґрунтуються на ареалі мовців українською, згідно російської та австрійської офіційної статистики межі XIX-XX ст.

19 листопада 1918 р. внаслідок розпаду Австро-Угорщини утворилася Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). 22 січня 1919 р. УНР та ЗУНР об'єдналися в одну державу. Саме з того часу ми можемо говорити про Злуку українських земель і подальшу боротьбу за спільну українську державу.

***

Інші цікаві сюжети з історії формування території та кордонів України можна дізнатися з видавничих та інтернет-проектів громадського просвітницького проекту «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»: сайту likbez.org.ua, книги «Народження країни. Від краю до держави. Назва, територія, кордони, символіка України» (Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015), брошур: Геннадій Єфіменко «Формування українсько-російського кордону. Український Донбас» (К., 2016), Геннадій Єфіменко, Володимир Маслійчук «Слобідська Україна. Формування українсько-російського кордону» (К., 2017).

У брошурі використані карти, розроблені картографом Дмитром Вортманом спеціально для цього тексту та для проекту «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт». При підготовці тексту були використані, зокрема, дослідження: Наталія Яковенко «Вибір імені versus вибір шляху», Олексій Ясь «Україна: термін» (підготовлено для «Енциклопедії історії України»), Олена Таїрова-Яковлева «До питання про історичні та територіальні уявлення козацької старшини наприкінці 17 ст.», її ж ««Отечество» в представленнях української козацької старшини кінця 17 — початку 18 століття», Володимир Маслійчук «Від України до Малоросії: регіональні назви та національна історія», Володимир Кравченко «Ім'я для України» (у кн.: Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К.: Критика, 2011), Антон Котенко «До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа»». Також використані публікації на сайті «ЛІКБЕЗ» Євгена Синиці «Укри — найдавніше слов'янське плем'я і пращури українців», Андрія Плахоніна «Який зміст вкладався у назву «Україна» за часів Давньої Русі», матеріали Максима Майорова.

«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт» – це:

громадський некомерційний просвітницький проект, метою якого є популяризація історії України, розвінчання поширених історичних міфів та пропагандистських фейків;

соціальний актив українського історичного цеху, який представляє провідних українських істориків, їхні наукові та освітні інституції:

- Інститут історії України НАНУ;
- історичний факультет Київського національного університету ім. Т. Шевченка;
- Український інститут національної пам'яті;
- Національний музей історії України та ін;

просвітницький історичний сайт likbez.org.ua;

10-томна популярна історія України, видана в серії «Історія без цензури» видавництва «Клуб сімейного дозвілля»;

Відкриті школи історії (сесії та публічні лекції) в регіонах України, зорієнтовані на пересічну культурну людину, яка цікавиться історією;

конкурси для молоді, які залучають її до популяризації історії;

відеолекції, які поширюються в інтернеті та на телебаченні;

просування громадських ініціатив в царині історії та історичної політики;

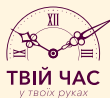
нова «Історія українського війська» (Харків, Клуб сімейного дозвілля, 2016)

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

твій час
мережа крамниць електронних послуг

IS pro

ПТâХ

СОТА
звітність і документобіг